

PETER STACHEL

Identitás

*A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái**

„[A kultúratudományok] hajlamosak arra, hogy a kultúrát lényegében integratív módon értelmezzék, viszont a konfliktusokat minimalizálják, vagy legalábbis a történelmi folyamatok hajtóerejeként ne privilegizálják.

Ennek következménye túlságosan is könnyedén a statika, a harmonizálás és esztétizálás.”¹

Hans-Ulrich Wehler

Robert Colls *The Identity of England*² c. könyvének recenziója, Gerhard Altmann a *H-Soz-U-Kult* internetes portálon a 2003 februárjában megjelentetett könyvismertetőjében azt állította, hogy az „identitás” fogalma az újabb keletű kultúratudományi³

* Peter Stachel: Identität. Genese, Inflation und Probleme eines für die zeitgenössischen Sozial- und Kulturwissenschaften zentralen Begriffs. *Archiv für Kulturgeschichte* 87,2 (2005) 395–425.

¹ Hans-Ulrich Wehler: Das Duell zwischen Sozialgeschichte und Kulturgeschichte. In: Wehler: *Konflikte zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Essays*. München, 2003. 173.

² Robert Colls: *The Identity of England*. Oxford, 2002.

³ „Kultúratudományin” nem egy új tudományos diszciplínát értünk, hanem sokkal inkább fogalmak és koncepciók eszköztárát, amelyet különféle adott tudományokban, kiváltképp pedig az interdiszciplináris és transzdiszciplináris összefüggésekben használnak. Lásd: Lawrence Grossberg – Cary Nelson – Paula Treichler (szerk.): *Cultural Studies*. New York–London, 1992.; Klaus P. Hansen: *Kultur- und Kulturwissenschaft*. Tübingen–Basel, 1995.; Hartmut Böhme – Klaus R. Scherpe (szerk.): *Literatur und Kulturwissenschaften. Positionen, Theorien, Modelle*. Reinbek, Hamburg, 1996.; Ansgar Nünning (szerk.): *Metzler Lexikon Literatur-*

elemzésekben gyakorta a „hermeneutikai újrahasznosítás” funkciójával bír: „Mindent megmagyarázni látszik, ami fennmarad, ha az empirikus társadalomtudomány teljes eszköztárát bevetik, ám az eredetileg feltett összes kérdésre nem született kielégítő válasz. A történelmi különutak, az ugrásszerű fejlődési hullámok és az eltérések a posztulált normálgenezistől nem rejtik el immár a pillantás elől a nagy egészet, ha egy specifikus identitás következményének tekintjük őket.”⁴

Ez a polemikus kijelentés kifejezi a társadalom- és kultúratudományokban használt „identitáskonceptiók” erősödő inflálódása, valamint a kultúratudomány által inspirált történelmi kutatás miatt keletkezett rossz érzést, miközben megjegyzendő, hogy a tudományok itt tulajdonképpen azt követik, amit a politikai és társadalmi viták felkínáltak – hogy azután megfordítva, ez utóbbiakra maguk is hassanak. A „műanyag szó” „rémisztő konjunktúrájáról” beszél többértelmű megfogalmazásában Lutz Niethammer német történész is a 2000-ben megjelent *Kollektive Identität*⁵ című tanulmányában, amelyben az identitásbeszéd”-et (*identity talk*) többek

---

und Kulturtheorie. Stuttgart–Weimar, 1998; Christina Lutter – Markus Reisenleitner: *Cultural Studies. Eine Einführung.* Bécs, 1998.; Hartmut Böhme – Peter Matussek – Lothar Müller: *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will.* Reinbek, Hamburg, 2000.; Friedrich Kittler: *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaften.* München, 2000.; Rolf Lindner: *Die Stunde der Cultural Studies.* Bécs, 2000.; Vladimir Biti: *Literatur- und Kulturtheorie. Ein Handbuch gegenwärtiger Begriffe.* Reinbek, Hamburg, 2001.; Ansgar Nünning – Vera Nünning (szerk.): *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen–Ansätze–Perspektiven.* Stuttgart–Weimar, 2003.; Markus Fauser: *Einführung in die Kulturwissenschaft.* Darmstadt, 2003. A történettudományok kultúratudományi szempontjairól lásd: Christoph Conrad – Martina Kessel: *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion.* Stuttgart, 1994.; Peter Burke: *Varieties of Cultural History.* Cambridge, 1997.; Thomas Mergel – Thomas Welskopp (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte.* München, 1997.; Hans-Ulrich Wehler: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte.* München, 1998.; Christoph Conrad – Martina Kessel (szerk.): *Kultur und Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung.* Stuttgart, 1998.; Peter Burke (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing.* University Park/Pa. 1998; Uta Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter.* Frankfurt/M., 2001.; Michael Maurer (szerk.): *Aufriß der Historischen Wissenschaften 7: Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft.* Stuttgart, 2003.; Hans-Ulrich Wehler (2003) i. m. 167–177.

⁴ Gerhard Altmann, Rezension von: Colls, Robert, *The Identity of England.* Oxford 2002. In: *Historische Literatur* 1,1 (2003), 413–415.; idézet: 413. Lásd még: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=2150&count=1&rec-no=1&type=rezbuecher&sort=datum&order=up&search=Colls> (2004-03-27)

⁵ Lutz Niethammer – Axel Dossmann: *Kollektive Identität. Heimlich Quellen einer unheimlichen Konjunktur.* Reinbek, Hamburg, 2000.

között a szilárd és részben erőszakos identitáspolitika úttörőjének tartja. Kollégája, Hans-Ulrich Wehler már két évvel korábban megjegyezte: „Számos, egymáshoz legfeljebb csak érintőlegesen közelítő jelentésű identitásfogalom létezik egymás mellett, vetélkedik egymással. Fönnáll annak veszélye, hogy azok a tiszta körvonalak, amelyekre a kultúratudományos irányzatok az identitás definiálásával törekednek, a konkurenciaharcban elmosódnak.”⁶ Másutt Wehler az „identitás” fogalmát így jellemzi: „amorf, mindenkori felhasználásra alkalmas paszpartu-szó”.⁷

Egy tudományos fogalom adott konkrét jelentése csak részben adódik lexikai-definíciós jelentéséből, tudniillik általában minden meghatározott fogalom mögött egész kutatási koncepciók állnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fogalom lexikai definíciója teljességgel jelentéktelen lenne, mindazonáltal elkülönítve vizsgálva nem elegendő egy bizonyos terminológia funkciójának megértéséhez. Továbbá figyelembe kell venni egyrészt azt az elméleti hagyományt, amelyikből a fogalom származik, másrészt pedig a fogalom konkrét használatának kontextusát. Mindenesetre semmi értelme nem lenne az „identitás” fogalmának általánosan érvényes elméleti definícióját keresni. Ugyanakkor az is világos, hogy bizonyos kulcsfogalmak – és ki vitatná, hogy az „identitás” fogalma a kultúratudományi kutatás egyik ilyen kulcsfogalma? – saját életet élnek, ontologizálódnak és tárgyiasulnak azon mottó alapján, miszerint ahol egy fogalom létezik, ott valaminek lennie kell, amit e fogalom megnevez. Általában úgy véli az ember, hogy akárhányszor csak szavakat hall, azok mögött gondolatoknak is kell rejtőzniük.

Eközben meg kell állapítanunk, hogy az identitás fogalma – s ez semmiképpen sem magától értetődő – a kultúratudományi érvelések összefüggésében általában a kollektívumokra vonatkozik, illetve az individuális identitást a kollektívummal összefüggésben vagy a kollektívumhoz való tartozásként vizsgálják. Önmagában nézve ez semmiképpen sem elfogadhatatlan nézőpont, hiszen bátran kiindulhatunk abból, hogy az individuumok önképe a társadalmi környezethez *viszonyulva* alakul ki. Problematikussá akkor válik ez, ha az efféle, racionálisan kifejlődött identitásfogalmat esszencializálják, a „kollektív identitást” adott és egyseges „egészként” posztulálják. A „kollektív identitások” éppen ezen

⁶ Wehler (1998) i. m. 130.

⁷ Hans-Ulrich Wehler, Identität. Unheimliche Hochkonjunktur eines „Plastikwortes”. In: Wehler (2003) i. m. 147. A szöveg Niethammer idézett könyvének recenziója, először 2000. 11. 14-én jelent meg a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban.

fogalmisága állhat nagyon is közel különféle politikai koncepciókhoz és ideológémákhoz, s pontosan e körülmény miatt tűnik kézenfekvőnek a fogalom különböző szokásos alkalmazásainak a vizsgálata. Mindekelőtt meg kell állapítanunk, hogy nem csupán lehetségessé, de szokássá is vált az identitásról beszélni, anélkül, hogy eközben tudatnák vagy világossá válna, mi mivel illetve ki kivel is lenne azonos. Más szavakkal: meghatároznak valamit terminológiailag és konceptuálisan, amit empirikusan nem neveznek meg. Mostani kereteink között nem lehetséges részletesen megtárgyalni az „identitás és differencia” fogalompárnak⁸ a kultúratudományokban az utóbbi években létrejött számos, különféle koncepciójának geneziséét, azonban a társadalom- és kultúratudományi identitásfogalom tudományelméleti illetve terminológiai-genealógiai megfigyelése nagyon is tanulságos lehet pontosan a fogalom jelenleg megállapítható inflálódása miatt.

Ezért a következőkben először az amerikai társadalomtudományok identitás-fogalmiságának az európai diskurzusra is nagy hatással bíró geneziséét tekintem át nagyvonalakban, majd azt követően érinteni fogom az identitáskoncepciók fundamentálisan fontos konstruktivista alkalmazásának az aktuális kultúratudományi kutatások szempontjából alapvető terminológiai és logikai problémáit. Eközben két alapvető, az amerikai diskurzusban rendkívül fontos munkára támaszkodom, amelyekről a német nyelvterületen mindeddig alig vettek tudomást: az egyik a nyolcvanas évek közepén a fogalom történetéről írt szöveg, a másik pedig egy 2000-ben megjelent fogalomelméleti analízis. Az *identity talk* tudományos-analitikus és politikai használata közötti összefüggések szükségessé teszik, hogy a fogalom genezisének szociokulturális és politikai kontextusáról is beszéljünk. Ennek megfelelően a következők-

⁸ Vö.: Biti (2001) i. m. 370–382.; 159–166.; Dan Danielsen – Karen Engle (szerk.): *After Identity. A Reader in Law and Culture*. New York–London, 1995.; Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1996.; Aleida Assmann – Heidrun Friese (szerk.): *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität 3*. Frankfurt/M., 1998.; Bernhard Giesen (szerk.): *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt/M., 1991.; Bernhard Giesen: *Kollektive Identität. Die Intellektuellen und die Nation 2*. Frankfurt/M., 1999.; Helmut Berding (szerk.): *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit 2*. Frankfurt/M., 1994.; Peter Burke – Timothy J. Owens – Richard T. Serpe (szerk.): *Advances in Identity Theory and Research*. New York, 2003.

ben különféle aspektusok tág spektrumáról lesz szó, amelyek jelentőségét itt részben csak vázlatosan tárgyalhatjuk meg.

Immár több mint két évtizede, hogy Philip Gleason amerikai történész 1983-ban megállapította az „identitás(ok)” reflektálatlan fogalmiságának elharapózását a társadalom- és szellemtudományokban. A *Journal of American History* című tekintélyes folyóiratban megjelent *Identifying Identity: A Semantic History* c. cikkében⁹ Gleason megpróbálta egyrészt leírni a fogalom használatának történetét az amerikai társadalomtudományokban, másrészt megkísérelte elemezni e fogalmiság föltűnő konjunktúráját. Mivel ez a konjunktúra már régóta érezhető az európai, így a németnyelvű tudományos kultúrában is, és ez nem utolsósorban – még ha nem is kizárólagosan – az Egyesült Államok közvetlen, úgy tudományon belüli, mint általános szociokulturális és politikai befolyására vezethető vissza, ezért Gleason felismerései az itteni viszonyokra is kamatoztathatók. Hans-Ulrich Wehler ebben az összefüggésben beszél a hatalmas „diffúziós hullám[ról], amellyel az identitás Amerikából a német nyelvi világba is betolakodott”¹⁰, és – Niethammer kijelentéseinek kritikájaként – erőteljesen hangsúlyozza az amerikai befolyás fundamentális jelentőségét az identitás-fogalmiság konjunktúrájára nézvést a németnyelvű társadalom- és kultúratudományokban.

Philip Gleason 1927-ben született, Daytonban (Ohio) és Notre Dame-ban (Indiana) végzett tanulmányai után az ötvenes évek végétől a történelem professzora a katolikus Notre Dame Universityn. Jelenleg nyugdíjas. Kutatásainak középpontjában többek között az Intellectual History, a History of Ethnicity, a bevándorlás története, valamint a valástörténet, különösképp az amerikai katolicizmus története állt.¹¹ Katolikus tudósi önértelmezéséből kiindulva Gleason az amerikai katolikusok

⁹ Philip Gleason: *Identifying Identity: A Semantic History* (1983). In: Werner Sollors (szerk.): *Theories of Ethnicity. A Classical Reader*. New York, 1996. 460–487. (a továbbiakban ezt a forrást idézzük). Eredeti: *The Journal of American History* 69,4 (1983), 910–931.

¹⁰ Wehler (2003) i. m. 150.

¹¹ Lásd: Philip Gleason: *The Conservative Reformers. German-American Catholics and the Social Order*. Notre Dame/Ind., 1968.; Gleason: *Keeping the Faith. American Catholicism Past and Present*. Notre Dame/Ind., 1987.; Gleason – William Petersen – Michael Novak: *Concepts of Ethnicity (Dimensions of Ethnicity)*. Cambridge/Mass., 1982.; Gleason: *Speaking of Diversity. Language and Ethnicity in Twentieth Century America*. Baltimore/Md., 1992.; Gleason: *Contending with Modernity. Catholic Higher Education in the Twentieth Century*. Oxford, 1995.

önképét vallási kisebbségként vizsgálta az Egyesült Államok többségében protestáns társadalmán belül: az amerikai katolikusok „identitásválságai” nem véletlenül szolgálnak számára esettanulmányként.¹² Gleasonnak az amerikai társadalomtudományokban használt – és általa már a hatvanas évek óta megfigyelt – identitásfogalmi konjunktúrára vonatkozó kritikája inkább implicit, mint explicit kidolgozott bírálata az „etnikai identitás” politikai koncepciója megerősödésének, amelyet szociokulturális szempontból konszenzuális „Americanism” veszélyeztetésének érez. Számára az etnikai *identity talk* az amerikai politikai rendszer válságának részét és következményét egyaránt jelentette.

Amint Gleason tanulmánya elején kifejti, az „identity” fogalmát, amelyet a közbeszédben már régóta használtak, reflexió nélkül, az angol-szász nyelvterületen először a 17. században helyezték filozófiai-tudományos összefüggésekbe, mégpedig a „személyes identitás” értelmében. Kiváltképp John Locke lélek-test problémájára (1690) és David Humera (1739) utal. Az 1950-es évektől kezdődően azután a terminust egyre gyakrabban használták társadalomtudományi elemzésekben. E fejlemény legfontosabb kezdeményezőjének Gleason a dán anya gyermekeként Németországban született, majd a nemzetiszocialisták elől az Egyesült Államokba menekült gyerekpszichológust és pszichoanalitikust, Erik H. Erikson (1902–1994) tartja, aki a személyes identitás pszichológiai koncepcióját először alkalmazta céltudatosan társadalmi és történeti elemzésekben.¹³ Erikson szerint a személyes „identitás” a gyermek illetve a fiatal individuum és a társadalmi környezet interakciója révén jön létre, tehát a társadalmi életben való részvétel terméke, pontosabban az individuum alkalmazkodása a társadalom normáihoz, értékeihez, szerep- és státuszkínálatához, illetve ezek szellemi elsajátítása. Minden társadalom kötelező erejű normaként várja el tagjai individuális magatartásának alkalmazkodását bizonyos gondolkodásmódokhoz és értéktételezésekhez, amelyeket az individuum a gyermeki szocializálódás során sajátít el. Az egyes személy mintegy a társadalmi környezete által kínált tipikus személyiségi sajátosságok regiszteréhez alkalmazkodik. Gleason állítása, miszerint Erikson a személyiség belső struktúrájára vonatkozóan lényegében freudiánus modellt (ösztön-én – én – fölöttes-én) követ, annyiban mindenképpen kiegészítendő, hogy Erikson, aki analízis tanulmányait Anna Freudnál folytatta, a személyiség fejlődő-

¹² Vö. Gleason (1996) i. m. 463.

¹³ Niethammer is részletesen foglalkozik Eriksonnal. Vö. Niethammer (2000) i. m. 267–307.

dési fázisait nem a freudi koncepcióra visszavezethető „ösztönelméletként”, tehát egy veleszületett, biológiailag irányított fejlődési sémaként fogta fel, hanem pszichokulturális tanulási folyamatként, a „Challenge and Response” (inger – válasz) mintáját követő szocializációs folyamatként. Ennyiben felfogása közelebb áll Piaget-hez, mint Freudhoz. Amúgy mint Erikson műveinek többi kommentátora, Gleason is hangsúlyozza az életpálya és az életmű közötti összefüggéseket: ismeretlen apától házasságon kívül született gyerekként, aki mostohaapja nevét (Hombberger illetve Homburger) az amerikai állampolgárság felvételekor megtagadta, „asszimilálódott” zsidóként, akit a nemzetiszocialisták „faji” okokból üldöztek és bevándorlóként érkezett az Egyesült Államokba, Erikson saját életpályája során hangsúlyosan konfrontálódott „identitásválságokkal”. „Amikor [Erikson] húsz évvel később [1975-ben] visszatekintett, az identitással kapcsolatos gondolkodásának alakulását vázolja, bevándorlóként szerzett saját tapasztalatait hangsúlyozta. »Magától értetődőnek tűnhet, [...] hogyan merült fel személyes, klinikai és antropológiai megfigyeléseim nyomán az ’identitás’ és ’identitásválság’ fogalma. Nem emlékszem, mikor kezdtem el használni ezeket a meghatározásokat; természetesnek tűnő alakjuk a ki- és bevándorlás és az amerikanizáció élménye.« Ez valóban elképzelhető.”¹⁴

Gleason szerint nem Erikson az „identitás-boom” egyetlen forrása az amerikai társadalomtudományokban. Nagyjából ugyanebben az időben fejlődtek a szociológia elméletében is az identitáskonceptiók. Név szerint Gleason a referenciacsoporthelméletre (*reference group theory*) és a szimbolikus interakcionizmus (*symbolic interactionism*) koncepciójára utal – két, egymáshoz koncepciójában közelálló irányzatra, amelyek jelentősége az amerikai társadalomtudományokban az ötvenes évektől rohamosan növekedett,¹⁵ ám tradíciójuk – de erre Gleason nem utal – még régebbre vezethető vissza. A szimbolikus interakcionizmus kapcsán például George Herbert Mead John Dewey és kiváltképp Charles Horton

¹⁴ Gleason (1996) i. m. 478. Az Erikson-idézet forrása: Erik H. Erikson: Identitásválság önéletrajzi vetületben. [Ford. Pető Katalin.] In: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest, 1991. 429.

¹⁵ A referenciacsoporthelmélet 1945 utáni amerikai konjunktúrájának egyik lényeges kiváltó oka egy nagy – és ennek megfelelő elméleti fejtegetésekkel támogatott – empirikus kutatás volt az amerikai katonák önértelmezéséről a háború alatt és után. Vö. Samuel A. Stouffer et al.: *The American Soldier*. 2 kötet. Princeton/NJ, 1949.

Cooley¹⁶ (1864–1929) hatása említhető. A *looking-glass-self* (értelemszerű fordításban: tükör-én) Cooley által fémjelzett fogalma az amerikai társadalomtudományokban mind a mai napig fontos szerepet játszik. Cooley abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az individuumokat nem lehet a szociális interakciókba való beágyazottságuk nélkül értelmezni, hanem sokkal inkább feloldhatatlan kötésben élnek a társadalommal. Egy individuális önértelmezés felépítése ezek alapján abból a vélekedésből adódik, hogy miként észlelik mások az embert, illetve azokból a vágyképzetekből, amelyek szerint az egyes ember szeretné, ha érzékelnék. Az „én” nem valamiféle előre adott nagyság, hanem folyamatosan konstituálódik a társadalmi cselekvések kognitív és emocionális aktusai alapján, továbbá a társadalmi elfogadottságtól függ. A *looking-glass-self* eme szociálpszichológiai koncepciója amúgy – akárcsak Erikson esetében – életrajzilag levezethető Cooley saját „identitásproblémáiból”: súlyos, vélhetően pszichoszomatikus eredetű testi fogyatékoktól – többek között beszédzavartól – szenvedett, s extrém introvertált személyiségként jellemezték. Természetesen az a kérdés az érdekesebb, hogy koncepciója elterjedésének – Cooley eszméihez csatlakozó fontos társadalomtudományi szerzőkként többek között Erving Goffman és David Riesman említhető meg – az amerikai társadalom mely szociokulturális előfeltételei kedveztek különösen. Mindenesetre az amerikai társadalomtudományokat már korán meghatározó szociálbehaviorista álláspont, mely szerint személyes „identitás” folyamatosan alakul a társadalmi interakciók által, meglehetősen erősen különbözik az Európában hosszú ideig domináns koncepcióktól. Bizonyára nem tévedünk, ha ennek okát a bevándorló-társadalom specifikus előfeltételeiben keressük, amelyben az interakció-konvenciók figyelembe vétele a társadalom mindennapos biztonsága szempontjából bizalmi intézkedésként hatalmas jelentőséggel bír, az egyén pedig erős akkulturációs és azonosulási nyomásnak van kitéve. Ilyen előfeltételek mellett a szociokulturális „idegenség” a társadalmi interakció alaptulajdonsága, amelynek eredménye nyitott, meglepő és alkalmasint kockáza-

¹⁶ Cooley-ról lásd: Lewis A. Coser: Charles Horton Cooley. In: Coser: *Masters of Sociological Thought. Ideas in Historical and Social Context*. Fort Worth, 1971. 305–330.; Marshall J. Cohen: *Charles Horton Cooley and the Social Self in American Thought*. New York, 1982. Az amerikai szociológia fejlődésében betöltött szerepéről lásd: Dorothy Ross: *The Origins of American Social Science*. Cambridge, 1992. 229–256.

tos is lehet.¹⁷ A bevándorló számára, aki készen áll arra, hogy az amerikai társadalom részévé váljon, magatartása és önértelmezése szempontjából nyilvánvalóan fundamentális jelentőséggel bír a kérdés: „Miként érzékel engem a környezetem?”

A referenciacsoport-elmélet és a szimbolikus interakcionizmus egyaránt abból a felfogásból indul ki, miszerint egy individuum azáltal „állítja elő” identitását, hogy tudatosan vagy tudatlanul eldönti, melyik csoportok relevánsak a számára illetve melyekhez tartozna szívesen (*pozitív referenciacsoportok*), s azoknak a normáihoz és értéktételezéseihez igazodik. A referenciacsoport-elmélet képviselői – Gleason mások mellett Robert K. Merton¹⁸ nevét említi – abból indulnak ki, hogy az individuumok társadalmi jóváírásai önmagukra vonatkoznak, ezáltal elfogadottá és elsajátítottá válnak. A referenciacsoportok, mint a család, a vallási közösség, a társadalmi réteg vagy a szakmai csoport, különféle társadalmi szerepmintát kínálnak, amelyek az adott státusz jóváírásához kötődnek; ezek határozzák meg az individuumot annak megítélésében, mi „valóságos” és „nem-valóságos”, mi jó és mi rossz. A szimbolikus interakcionizmus képviselői – Gleason Erving Goffman¹⁹ és Peter L. Bergert említi meg – elsősorban az értelmezésük szerint a közös szimbólumrendszer

¹⁷ Az „interakciórend” ezen elveire utalt – Georg Simmelnek a társadalmon belüli idegenekről alkotott koncepciójára hivatkozva – erőteljesen Erving Goffman. Lásd még: Georg Simmel: *Der Fremde*. In: Michael Landmann (szerk.): *Simmel. Das individuelle Gesetz. Philosophische Exkurse*. Frankfurt/M., 1987. 63–70. (Eredetileg: 1908). Simmel felfogása központi jelentőségű hatással volt egy másik igen befolyásos amerikai szociológusra, Robert Ezra Parkra is. Lásd: Robert E. Park: *Human Migration and the Marginal Man. The American Journal of Sociology* 33/6 (1928), 881–893. Utánnyomás: *Theories of Ethnicity* (1996) i. m. 156–167.

¹⁸ Vö. Robert K. Merton: *Beiträge zur Theorie des Bezugsgruppenverhaltens*. In: Merton: *Soziologische Theorie und soziale Struktur*. Berlin–New York, 1995. 217–268. (Eredetileg: 1949); Merton: *Weiterentwicklungen der Theorie von Bezugsgruppen und Sozialstruktur*. In: *uo.*, 269–366.

¹⁹ A szimbolikus interakcionizmus hagyományát sokan Goffmannak tulajdonítják, noha ő maga tiltakozott ez ellen. Vö. Robert Hettlage: Erving Goffman (1922–1982). In: Dirk Kaesler (szerk.): *Klassiker der Soziologie 2. Von Talcott Parsons bis Pierre Bourdieu*. München, 1999. 188–205., különösen 188–190. *Stigma* című, 1963-ban megjelent könyvében Goffman felveti a kérdést, miként is kezelik az emberek a mindennapok folyamatos cselekvései során az „énjüket”. Eközben megkülönbözteti egy individuum „acting selves”-ének különféle változatait, a személyes, társadalmi, virtuális (helyzeteken átívelő, életrajzi), aktuális, kinyilvánított, eltitkolt, diszkreditált és diszkreditálható identitást. Vö. Erving Goffman: *Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität*. Frankfurt/M., 2002. Lásd még: Hettlage (1999) i. m. 196. o.

által közvetített társadalmi interakció szervezési elveinek elemzésével és leírásával foglalkoznak. „Szimbólumnak” értendő a legtágabb értelemben véve minden, ami „jelentéssel” bír illetve bírhat, a legfontosabb szimbólumrendszer a beszélt nyelv. A szimbólumrendszerek lehetővé teszik az individuumnak, hogy felbecsülje, miként reagál a környezete a cselekvésére, s azt e reakciók alapján igazítsa, mintegy illeszkedjék a társadalmi interakció konvencióihoz. Gleason szerint a szimbolikus interakcionizmus egyik legfontosabb kérdésfeltevése az a probléma, hogy a társadalmi interakció miként befolyásolja az individuum önértékelését. Tehát a személyes identitást mind a referenciacsoport-elméletben, mind pedig a szimbolikus interakcionizmusban konstruktivista módon, a kollektívum által formálva, változónak és kontextus-függőnek értelmezik: „Szociológiailag nézve az én nem állandó, eleve adott lény, amely egyik szituációból halad előre a másikba, hanem egy dinamikus folyamat, valami, ami minden egyes új társadalmi helyzetben újra alakul és az emlékezet vékonyka fonala tartja egyben.”²⁰

Ezzel azonban a szociológiai koncepciók egy fundamentális jelentőségű pontban különböznek az identitás Erikson által vallott felfogásától, amely szerint, írja Gleason, „a belső mivolt és a folytonosság elemei nélkülözhetetlenek”²¹. Amíg Erikson a gyermekkori fejlődésben formált személyes identitást még ha nem is tökéletesen formálhatatlannak, de mindenestre valami olyasfélének, mint a személyiség magva, a személy „bensője” fogja fel, amely konfrontálódik a külvilággal, addig a referenciacsoport-elmélet és a szimbolikus interakcionizmus képviselői „identitáson” a társadalmi interakció hatásának, folyamatszerű, képlékeny és kontextus-függő termékét értik, végeredményben a társadalmi cselekvés egy formáját. A fogalom ezen „puha” interpretációjával egyértelműen közelebb állnak a fogalom ma szokásos kultúratudományos használatához, mint Erikson a maga inkább common-sense irányultságú felfogásával. „A két megközelítés legfőképpen abban a kérdésben tér el egymástól, hogy az identitást egyfajta belső dologként kell-e felfognunk, amely a változás folyamán

²⁰ Peter L. Berger: *Einladung zur Soziologie. Eine humanistische Perspektive*. München, 1977. 118. (Eredetileg: New York, 1963). Lásd még: Peter L. Berger – Thomas Luckmann: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt/M., 1997. 185–195. (Eredetileg: 1966). A konstruktivista módszer egyik legjelentősebb indikátorának a (Peter L. Bergerhez hasonlóan) Bécsben született és 1939-ben az Egyesült Államokba emigrált Alfred Schützöt (1899–1959) tartják az amerikai társadalomtudományokban.

²¹ Gleason (1996) i. m. 468.

megmarad, vagy külső tényezők eredményeként, amely a körülményeknek megfelelően változik.”²² Gleason szerint az identitásfogalom használatához kötődő koncepcionális konfúziók nem utolsósorban azon nyugodnak, hogy az „identitás” eme két koncepciója közötti fundamentális különbséget nemhogy figyelembe nem vették, hanem ugyanazon terminológia reflektálatlan használatakor sokkal inkább elmosták.

Gleason szerint ugyanilyen „kemény” és „puha” értelmezése létezik a fogalomban a politikai vitákban is, kiváltképp azokban a kérdésekben, amelyek az „etnikai identitással” állnak összefüggésben: egyik oldalon azok állnak, akik az etnikai identitást örökölt, eleve adott és ezáltal stabil valaminek tartják, Gleason fogalma szerint a primordialisták (*primordialists*), a másik oldalon azok, akik az identitást kontextus-függőnek és formálhatónak tartják, vagyis az opcionalisták (*optionalists*). „Röviden, a két megközelítés között az a különbség, hogy a primordialisták adottnak tekintik az etnicitást, az egyén személyes identitása alapelemének, amely egyszerűen csak létezik és nem változtatható, míg az opcionalisták szerint az etnicitás nem a pszichére nyomott, kitorölhetetlen bélyeg, hanem az egyéni és csoportos lét dimenziója, amely tudatosan hangsúlyozható az adott helyzetben. Nézeteltérésükhöz nyilvánvalóan hozzájárul az etnikai identitással kapcsolatos felfogásuk különbsége is. [...] A primordialisták amellet kardoskodnak, hogy az etnicitás permanens tény, az opcionalisták viszont úgy vélik, hogy bizonyos határok között tudatos döntéssel felválalható vagy félretehető.”²³

Mindkét felfogáshoz hozzárendelhető valamely tipikus politikai program: a „primordialisták” általában az etnikai sajátosságok védelmének és erősítésének politikája mellett foglalnának állást, ami Gleason szerint végeredményben ellentmondásos, mivel az eleve adott, stabil identitás tulajdonképpen nem szorul rá efféle védelemre. Ezzel szemben az „opcionalisták” pozíciója inkább megfelel a reformorientált politikának, mivel a konkrét, helyzettől függő tényezők szerepét magasabbra értékeli.²⁴ Ezekben a jellemzésekben teljesen nyilvánvalóan benne rejlik egy implicit értékítélet is.

Mi az oka az *identity talk* aktuális konjunktúrájának a tudományban és a politikában? Ezzel a kérdéssel Gleason elemzése második részében foglalkozik. Az okok egyikét abban látja, hogy az „identitás” közbeszédben

²² Uo.

²³ Uo. 469.

²⁴ Uo. 470.

használt fogalma a maga kvázi „technikai” alkalmazása révén az Egyesült Államokban az 1890-es évek óta nagy presztízzsel bíró társadalomtudományokban a különleges „magyarázókéesség” látszatával töltődött fel. „Ezek a fejlemények azt a laikusok és a tudományos körökben mozgó értelmiségiek által széles körben elfogadott nézetet bizonyították, miszerint a társadalomtudományok megfejtetik az ember mibenlétének titkait. Ez a nézet [...] messzemenően magyarázatot ad arra, miért lett az identitás olyan gyorsan sikeres az 1950-es években. Bár köznapi értelemben régóta használatos volt, úgy látszott, hogy a pszichológusok és a szociológusok által emlegetett identitás valami mélyebbre, rejtélyesebbre és jelentősebbre utal. Egyetemes érvényű dolognak számított, hisz identitása mindenkinek van, de ha valaki azt próbálta felmérni, milyen szerepet játszik az identitás a fájdalmas »keresésekben« és a kínzó »krízisekben«, annak a társadalomtudósok szakértelméhez kellett folyamodnia. Az identitásfogalom így összekapcsolódott a társadalomtudományokkal, ami hozzájárult intellektuális vonzerejéhez, és részévé tette annak a fogalmi eszköztárnak, melyet az amerikai társadalom gyötrő problémáinak megoldásával kecsegtető tudományos megközelítés használt.”²⁵

Amerikában a társadalomtudományok presztízsének folyamatos növekedése szempontjából igen jelentősek voltak a rohamosan növekvő, mobil, társadalmilag differenciált bevándorló-társadalomban az etnikai differenciálódás problémái. Ennek a fejlődésnek az amerikai társadalom alábbi feszültségei voltak a legfontosabb állomásai az 1880-as évek (a sztrájkok és trösztellenes mozgalmak) óta: a kilencvenes évek gazdasági válsága, az előző kettő reakciójaként a *progressive movement* mozgalma, a nemzetgazdasági fejlődés tudományos irányításának igényével lépett fel, továbbá az I. világháború és a külpolitikai helyzet ezzel együtt járó változása, a két háború között a rasszok elkülönítésének megszüntetésére (*desegregation*) irányuló kérdés a déli államokban, a New Deal, a társadalmi és gazdasági tervezés politikája, végül pedig az Egyesült Államok megváltozott világpolitikai szerepe a II. világháború után. Mind ezen kérdésekben igény volt a társadalomtudományok szakértői tudására, különösen nagymértékben bíztak abban, hogy racionális magyarázatokat tudnak adni az egyre áttekinthetlenebbé váló szociokulturális környe-

---

²⁵ Uo. 473.

zet problémáira, megfelelve a Colley által megfogalmazott vezérfonalnak: „A szociológia otthonosabbá teszi számunkra az emberek világát.”²⁶

Különösen nagyra becsülték a második világháború után az olyan tanulmányokat, amelyek azzal foglalkoztak, amit a „nemzeti karakter” homályos fogalmával lehet jelölni. A külpolitikai cselekvés szakértői támogatásaként érte e tanulmányok gyakorta készültek politikai vagy katonai megrendelésre.

„Az az elképzelés, hogy a különféle emberi csoportok megkülönböztető jegyekkel rendelkeznek, legalábbis Hérodotosz óta létezik, de az 1930-as években rossz hírbe keveredett, mivel a fajelmélettel lépett frigyre.”²⁷ A nemzeti karakter tudományos szempontból szalonképes kutatásának új korszaka a II. világháború alatt vette kezdetét egy kutatócsoportnak köszönhetően, amelyet az Egyesült Államok kormányának képviselői arra kértek fel, hogy szaktudását olyan kérdésekben kamatoztassa, mint a civil lakosság harci szellemének fenntarthatósága vagy az ellenséggel szemben leghatékonyabban bevethető propaganda.”²⁸

Amire Gleason csupán utal, az az a jelentős körülmény, hogy ezek a kulturális antropológiai szándékkal írott elemzések Cooley és Erikson inkább szociálpszichológiai irányultságú írásaival, a referenciacsoport-elmélettel és a szimbolikus interakcionizmussal szemben a megismerésre irányuló érdeklődés alapvető jelentőségű eltolódását mutatják fel. Míg utóbbiak az individuum identitását a társadalmi interakció révén, a kollektívumban megformáltként értették, addig az előbbieik a kollektív identitást a szó szoros értelmében, tehát egy *kollektívum identitásaként*, egy *egészként* értelmezték. Némiképp leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a *kollektív identitás* fogalmi összekapcsolódásában az *identitást* a szociálpszichológiából és a szociológiából vették, a *kollektívet* pedig a kulturális antropológiából kölcsönözték. Az identitás-fogalmiságnak az etnikai politikai vitákba való átvételében, ami az elkövetkezendő évtizedekben szokássá vált az Egyesült Államokban, a két szándékot összekötötték egymással, ám anélkül, hogy az igen is különböző jelentésszinteket egymástól elhatárolták, vagy akár csupán erre reflektáltak volna.

A *Modern Cultural Anthropology* amerikai hagyományának megalapítója Franz Boas (1858–1942) volt. A vesztfáliai Mindenben született, egy

²⁶ Charles H. Cooley, idézi Coser (1971) i. m. 330.

²⁷ Lásd: Richard Hofstadter: *Social Darwinism in America Thought*. Boston, 1992. (Eredetileg: 1944)

²⁸ Gleason (1996) i. m. 473.

az 1848-as forradalommal szimpatizáló asszimilálódott zsidó családban, heidelbergi, bonni és kieli földrajzi és fizikai tanulmányai, majd berlini habilitációja után 1886-ban érkezett az Egyesült Államokba, ahol egy hosszabb szakmai szünet után 1896-ban docensi, három évvel később pedig professzori állást kapott a neves Columbia University-n.²⁹ A német „Völkerpsychologie” [néplélektan] hagyományának hatása alatt, amelynek képviselői többek között Moritz Lazarus és Hajim Steinthal (mindketten Georg Simmel nagyhatású tanárai), később Wilhelm Wundt voltak, és maguk részben a még régebbi „Volksgeistlehre” [népszellemtan] tanaira támaszkodtak,³⁰ Boas elkeseredett ellenfele volt a kultúrforradalmi fel fogásoknak, s ennek a tagadásnak tudatos politikai motivációi is voltak.³¹ A kultúrrelativizmus pozícióját képviselte, amely szerint minden „kultúra” egy funkcionális egész (holizmus) és ezáltal specifikus és egyedi, vagyis más kultúrákkal elvileg nem hasonlítható össze. Boas szerint a kultúrát kialakító tényező nem az etnikai származásban vagy az etnikai azonosságban keresendő, hanem azok kizárólag környezeti hatások, amelyek közé az idegen kultúrák befolyása is hozzátartozhat. Akárcsak Eriksonnál és Clooney-nál, a zsidó emigráns Boas-nál is könnyen felismerhető az elmélet életrajzi gyökerei.³²

²⁹ Lásd Douglas Cole – Franz Boas: *The Early Years*. Seattle/WA, 1999.; továbbá: Matti Bunzl: Franz Boas and the Humboldtian Tradition: From Volksgeist and Nationalcharakter to an Anthropological Concept of Culture. In: George W. Stocking jr. (szerk.): *Volksgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. History of Anthropology 8. Madison/Wis., 1996. 17–78.

³⁰ Lásd: Georg Eckardt (szerk.): *Völkerpsychologie. Versuch einer Neuentdeckung. Texte von Lazarus, Steinthal und Wundt*. Weinheim, 1997.; Heinz-Günter Vester: *Kollektive Identitäten und Mentalitäten. Von der Völkerpsychologie zur kulturvergleichenden Soziologie und interkulturellen Kommunikation*. Frankfurt/M., 1996. Az aktuális kultúratudományi kutatások desideratumai közé tartozik többek között a saját pozíció és a régebbi hagyományok összehasonlításának hiánya, kiváltképp ott, ahol ez nyilvánvalóan politikailag inkorrektnek találtatik. A „kollektív identitás” mai terminológiájának módszertani összevetése a 19. század „néplélektanával” igen érdekes lenne, és vélhetően váratlan egyezésekhez vezethetne. Legalábbis mindkettő kritikusi feltűnő módon hasonló dolgokról – terminológiai tetszőlegessé, esszencializmusra való hajlam stb. – beszélnek.

³¹ Vö.: Marshall Hyatt – Franz Boas: *Social Activist. The Dynamics of Ethnicity*. Westport/CT, 1990.; Claudia Roth Pierpoint: The Measure of America. How a Rebel Anthropologist Waged War on Racism. In: *The New Yorker*, March 8th 2004. 48–63.

³² Figyelemreméltó ebben az összefüggésben Margaret Mead megjegyzése, miszerint diákjai Boast kulturálisan idegenszerűnek találták. Lásd: Margaret Mead:

A környezeti befolyások kultúrát meghatározó hatásának kiemelésével Boas tudatosan elhatárolódott a korában virágzó „fajelméletektől” – az akkori Egyesült Államokban a „faji”-szegregációs politika és a *color line* (a feketékkel szembeni diszkrimináció) hatalmas politikai súllyal bírt –, egyben az ő munkássága jelenti a kiváltképp az amerikai etnológiát meghatározó *Nature vs. Nurture* (természet vs. nevelés) vitának a kezdetét, amelyben a Nurture-hipotézist, még ha tudományosan nem is mindig kifogásolhatatlan érvekkel,³³ a tanítványai, például Ruth Benedict és Margaret Mead képviselték igen hevesen. Az amerikai vitában kiemelkedő jelentőségű volt Boas asszisztensének, Ruth Benedictnek (1887–1948) 1934-ben megjelent, akkoriban rendkívül sokat olvasott *Patterns of Culture*³⁴ című tanulmánya. Akárcsak Boasnál, a kulturális praktikák, normák, értéktételezések és magatartásminták Benedictnél is kizárólag a nevelés és a környezet hatásának termékei, s ugyancsak Boas-hoz hasonlóan a „kultúrákat” ő is integráns egészként, „formai struktúrákként” fogja fel. Mindazonáltal Boasnál lényegesen erőteljesebben hangsúlyozza, hogy az efféle „kultúrán” belül élő individuumokat az adott kultúra alapmotívumai átfogó és totális módon határozzák meg, ők tulajdonképpen a kollektívum által előre megadott tulajdonságok és magatartások pusztá „hordozói”. Ott pedig egyértelműen eltávolodik Boastól, ahol a tömeget lehetséges „kulturális elemektől” korlátozottan fogja fel és ebből a kultúrák „alapotívumainak” tipológiáját vezeti le. Ezek az alapmotívumok megengednék, hogy egy kultúrát – többé-kevésbé egyértelműen „szerves” módon – egyfajta „személyiségként”

Brombeerblüten im Winter. Ein befreites Leben. Reinbek, Hamburg, 1978. 91. Ugyancsak figyelemreméltó Boasnak egy magánlevélben tett megjegyzése, hogy az Egyesült Államokban különösen az első világháború alatt és után éneket származása miatt szociokulturálisan kívülállónak érezte magát. Vö.: Douglas Cole – Franz Boas: Ein Wissenschaftler und Patriot zwischen zwei Ländern. In: Volker Rodekamp (szerk.): Franz Boas, 1830–1942: Ein amerikanischer Anthropologe aus Minden. Bielefeld, 1994. 9–23., különösen 15.

³³ Itt utalnunk kell arra vitára, amely szerint Margaret Mead korai etnológiai főművében a vizsgálatok eredményeit esetlegesen manipulálta. Margaret Mead: *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization.* New York, 1928. Lásd még: Derek Freeman: *Margaret Mead and Samoa. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth.* Cambridge/Ma., 1983.; Freeman: *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead. A Historical Analysis of Her Samoan Research.* Boulder/Co., 1999. Mead Freemannel szembeni védelmének példájára lásd: Martin Orans: *Not Even Wrong. Margaret Mead, Derek Freeman, and the Samoans.* Novato/Ca., 1996.

³⁴ Ruth Benedict: *Patterns of Culture.* Boston, 1934.

lehesen leírni, hasonlóan az individuális személyiségekhez. E felfogás szerint a „kultúrák” mintegy „személy(feletti)es tulajdonságokkal” bírnak, egészként békések vagy harcosak, nagyvonalúak vagy kicsinyesek, materialisták vagy spirituálisak. Benedict számára saját megfogalmazásában egy kultúra a „nagybetűs személyiség”, tehát az individuumokat a legmesszebbmenőkig meghatározó kollektív egyes szám. Mai szemmel némiképp otrombának tűnő csapongásai az individuális és a kollektív szint között meglehetősen következményekkel jártak, a *Patterns of Culture*-t több mint húsz nyelvre lefordították és mind a mai napig az egyik legnagyobb példányszámban eladott etnológiai tanulmány.

Pontosan ezek az úgynevezett „primitív” kultúrák kutatására kifejlesztett elméleti koncepciók voltak azok, amelyek a negyvenes évek elejétől, gyakorta közvetlen politikai megrendelésre, az úgynevezett „fejlett kultúrák” „nemzeti karaktere” elemzésének alapjául szolgáltak. Kevésbé meglepő, hogy főként a Boas-iskola képviselői vizsgálatának egyik leggyakoribb tárgya a második világháború alatt és után a két háborús ellenség, Japán és Németország „kultúrája” volt.³⁵ Ám ugyanebben az időszakban ezt az instrumentáriumot használta az amerikai társadalom vizsgálatára is a Boas-tanítvány Margaret Mead, illetve a brit Mead- és Benedict-tanítvány, Geoffrey Gorer is.³⁶ Azt a körülményt, hogy az „amerikai nemzeti karakterről” szóló efféle tanulmányok, amelyek a társadalomtudományok, közülük is kiváltképp a kul-

³⁵ Lásd például: Ruth Benedict: *The Crysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture*. Boston, 1946.; Robert H. Lowie: *The German People. A Social Portrait to 1914*. New York–Toronto, 1945.; Lowie: *Toward Understanding Germany*. Chicago, 1954. Az 1883-ban Bécsben született, majd tízévesen az Egyesült Államokba bevándorolt Boas-tanítvány, Lowie, annyiban is figyelmet érdemel, hogy etnológiai-antropológiai kérdésfelvetéseit kifejezetten és reflektáltan párhuzamba állította saját, zsidó bevándorlóként szerzett tapasztalataival, és ezzel az etnográfus, mint a kultúrák szélén vagy kultúrák között álló személyiség, a „marginal man” típusának mintát szolgáltatott. Ebben az összefüggésben lásd: Justin Stagl: *Kultur-anthropologie und Gesellschaft. Eine wissenschaftssoziologische Darstellung der Kultur-anthropologie und Ethnologie*. Berlin, 1981. 65–96.

³⁶ Lásd Margaret Mead: *And Keep Your Powder Dry. An Anthropologist Looks at America*. New York, 1942.; Geoffrey Gorer: *The American People. A Study in National Character*. New York, 1948., továbbá: Gorer: *The Concept of National Character*. In: Clyde Kluckhohn – Henry A. Murray (szerk.): *Personality in Nature, Society and Culture*. New York, 1955. 246–259.; Michael McGiffert: *Selected Writings on American National Character. American Quarterly* 15 (1963), 271–288. Elméletük kidolgozásánál vélhetően Mead és Gorer esetében is játszottak életrajzi gyökерű dolgok bizonyos szerepet.

turális antropológia eszköztárával dolgozva azzal az igénnyel léptek föl, hogy az amerikai polgároknak elmagyarázzák saját társadalmukat és kultúrájukat, tekinthetjük egy mély szociokulturális elbizonytalanodás jelének is. A háború utáni amerikai társadalomnak az „orientációs ismeretek” iránti, az akadémiai és a politikai szférát messze meghaladó igénye bizonyítékként Philipp Gleason azt említi, hogy az inkább populárisnak tartott társadalomtudományi tanulmányok, például David Riesman,³⁷ William Whyte³⁸ vagy Vance Packard³⁹ művei valóságos bestsellerekké váltak, Riesman könyvének a címe, a „magányos tömeg” (*Lonely Crowd*) pedig egyenesen szállóigévé lett. Éppen ez az a szociokulturális és politikai kontextus, amelyben az „identitás”-terminológia igen gyorsan elharpózott az amerikai társadalomtudományokban.⁴⁰

„A legfontosabb tényező tulajdonképpen az, hogy az *identitás* szó ideálisan adaptálható volt arra, hogy az egyén és a társadalom viszonyáról – vagyis arról az örök problémáról, amellyel az amerikaiak a század közepén szembesültek – szóló beszédben alkalmazzák. Az *identitás* egy speciális vonatkozásban is ígért valamit: azt, hogy megvilágítja a probléma két eleme közti fogalmi összefüggést, mivel az egyéni személyiség és a különböző csoportoknak sajátos karaktert adó társadalmi és kulturális jegyek együttesére nézve használták, és a kettő összefüggésére irányult. Az egyén

³⁷ David Riesman – Reuel Denney – Nathan Glazer: *The Lonely Crowd. A Study of Changing American Character*. New Haven/Con., 1950. A német fordítás előszavában hangsúlyosan szólnak az amerikai szociokulturális keretfeltételekről: „Különféle világosan felismerhető jelek arra utalnak, hogy az amerikai számára saját maga vált az első számú problémává. Az a vezető szerep, amely az Egyesült Államoknak jutott a világpolitikában az utóbbi két évtizedben, túl sok helyen áll ellentmondásban a világpolitikailag viszonylag elszigetelt múlttal...”, Helmut Schelsky: Einführung. In: David Riesman – Reuel Denney – Nathan Glazer: *Die einsame Masse*. Hamburg, 1958. 7. [*A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. Ford. Szelényi Iván.]

³⁸ William H. Whyte jr.: *The Organization Man*. New York, 1956.

³⁹ Vance Packard: *The Hidden Persuaders. What makes us buy, believe – and even vote – the way we do?* New York, 1957.; Packard: *The Status Seekers. An Explanation of Class Behavior in America and the Hidden Barriers That Affect You, Your Community, Your Future*. New York, 1959.

⁴⁰ Az idevágó művek (kiváltképp németre való) nagyszámú fordításából arra lehet következtetni, hogy ezeknek az eszméknek a nemzetközi terjesztését politikai célokból támogatták. Ugyanez állapítható meg a latin-amerikai társadalomtudományokra gyakorolt amerikai hatásról. Lásd: Ursula Prutsch: Die atlantische Perspektive im Werk des brasilianischen Soziologen Gilberto Freyre. *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit* 3,2 (2003), 98–109.

társadalomhoz való viszonya mindig is problematikus volt az amerikaiak szemében, mivel az egyén szabadságának, egyenlőségének és autonómiájának értékei kiemelt fontosságot kaptak a nemzeti ideológiában.⁴¹

Hans-Ulrich Wehler – konkrétan Erikson kapcsán – arra a körülményre utal, hogy az identitás-fogalmiság Amerikában, „egy bevándorló-országban, ahol a sokféle, rendkívül heterogén kulturális tradíció a szocializációs folyamatban egymással krízisszerűen rivalizál, a megértés közvetlen visszhangra” lelt, „azért is, mert egy rendkívül mobilis, urbánus, multietnikus társadalomban, amilyen az amerikai, a stabil identitás, amelyik immár nem a belsőleg irányított, fehér és protestáns új-angliai bizonyos értelemben ortodox ideáltípusához igazodik, már régóta állandó problémává vált”.⁴² Az amerikai bevándorló-társadalom – 1820-tól napjainkig jó hetvenmillió ember vándorolt be önkéntesen az Egyesült Államokba, ehhez jön még a behurcolt afrikai rabszolgák pontosan meg nem állapítható létszámú tömege – vezető legitimációs stratégiája hosszú ideig közismerten az olvasztótégely (*melting pot*)⁴³ ideálja volt, egy mélyen harmonizálásra törekvő koncepció, amely szerint minden bevándorló magával hozza „kulturális örökségét” az amerikai társadalomban, s ezzel azt maga is alakítja, ugyanakkor pedig beilleszkedik a bevándorló-társadalomba. A valóság természetesen nem egészen felelt meg e fennkölt ideálnak: számos etnikai csoport számított „beolvaszthatatlan etnikumnak” (*unmeltable ethnics*), akiket a társadalom szociokulturális alapkonszenzusából ezáltal per definitionem kizártak. Elsősorban érvényes ez a „láthatóan másfajta” etnikumokra (*visible minorities*), vagyis az afroamerikaiakra, az indián népességre vagy az ázsiai bevándorlókra, de adott esetben vallási vagy nem specifikus módon „kulturálisan” eltérő csoportokra is, mint a katolikusok, zsidók vagy a kelet-európai bevándorlók. Más etnikai csoportok többé-kevésbé tudatosan álltak ellen az angolszász és protestáns vezető kultúrához való alkalmazkodásnak, de eközben – különösen politikai válsághelyzetben – a „nativisztikus” törekvések célkeresztjébe kerültek, amelyek az „amerikaiság” elismerését egy ráadás etnikai predikátum kiegészítésével illojalitásként értelmezték, s hangsúlyosan célul tűzték ki az efféle „kötőjel-identitás” megsemmi-

⁴¹ Gleason (1996) i. m. 476.

⁴² Wehler (2003) i. m. 151.

⁴³ Lásd: Richard C. Harper: *The Course of the Melting Pot Idea to 1910*. New York, 1980 (részletes bibliográfiával).

sítését.⁴⁴ Tipikus történelmi példája ennek a törekvésnek az első világháború idején a német bevándorlók és utódaik korábban virágzó „etnikus életének” (*ethnic life*) politikai és jogi eszközökkel végrehajtott megsemmisítése,⁴⁵ vagy a japán származású amerikaiak tömeges deportálása a második világháború idején. A kérdés, hogy vajon az a nyomás, amelynek a muzulmán amerikaiak 2001. szeptember 11. óta ki vannak téve, hasonló szcenáriumhoz vezet-e, egyelőre még nyitva áll.

Az ábrázolt szituációban a WASPs (*White Anglo-Saxon Protestants*) domináns csoportja nem egyszerűen azon etnikai-kulturális csoportnak tartotta magát, amelyik a politikai hatalom és a gazdasági erőforrások fölött rendelkezik, hanem szó szerinti értelemben véve civilizatorikusan a legelőrehaladottabb „vezérkulturának” is, amelyhez a társadalom többi szegmensének alkalmazkodnia kell, amint erre képesnek tartották őket. Ennek az önértelmezésnek feleltek meg azok a társadalomtudományokban hosszú ideig domináns egyenlősítő „nagyelméletek” – legbefolyásosabb amerikai képviselőjükként Talcott Parsons említhető –, amelyek a civilizatorikus fejlődés nagy ívű, vagy evolúciós folyamatként zajló egységes alapmintájából indultak ki és olyan vezérfogalmakkal operáltak, mint a civilizáció, racionalizálás, haladás, technicizálódás és demokratizálódás. Az „etnicitást” e „modernizációs elméletekben” a „civilizációs folyamat” meghaladandó vagy már meghaladott lépcsőfokának tartották, a módszertani „etnicitás-vakság” a társadalmi rend átfogó racionalizálási folyamatának elemzésekor előfeltételnek számított. Gleason szavaival: „Az 1940-es évek végén azt hitték, hogy az asszimiláció szinte teljesen szétmorzsolta a bevándorlók kultúráit, és a csoporttudat még meglévő maradványai nem csupán archaikusnak, hanem diszfunkcionálisnak is tűntek az etnocentrizmus, az anti-intellektualizmus és az elszigetelődési érzés forrásaiként.”⁴⁶

Az efféle nézetek, amelyeket a „nyugati kultúra” felsőbbbségének a kultúrevolúció által táplált tudataként kell értékelni, először per-se Európában jelentek meg, de a multietnikus amerikai bevándorló-

⁴⁴ Lásd: John Higham: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism 1860–1925*. New Brunswick–London, 1988. (1. kiadás: 1955); Peter Freese: *Between Assimilation and Nativism. Popular Expressions of the Changing Concepts of National Identity*. In: Roland Hagenbüchle – Josef Raab – Marietta Messmer (szerk.): *Negotiations of America's National Identity*. Tübingen, 1999. 248–271.

⁴⁵ Vö. Frederick C. Luebke: *Bonds of Loyalty. German Americans and World War I*. De Kalb/Ill. 1974.

⁴⁶ Gleason (1996) i. m. 479.

társadalom társadalmi elitjében ugyancsak termékeny talajra leltek. Az Egyesült Államokban a „fehér” Amerika feltételezett civilizatorikus fensőbbisége és ezzel párhuzamosan az egységes szociokulturális fejlődésminta koncepciója korábban és közvetlenebbül szorítóba került, mint Európában, ahol viszont a gyarmatosító politika 1945 után gyorsan bekövetkező vége legalábbis szándékaiban az egységes „kulturális evolúció” elméletével szembeni ellenáramlatként fogható fel.⁴⁷ Az oktatási rendszer szegregációs politikájának jogi megszüntetéséből⁴⁸ és az afroamerikai polgárjogi mozgalmakból kiindulva az ötvenes, de még erőteljesebben a hatvanas évektől kezdve különféle etnikai csoportok, mindenekelőtt az afroamerikai népesség egy része, de latin-amerikaiak és kisebb részben ázsiai származásúak is, etnikai kritériumok alapján az amerikai társadalom szeparált részeiként kezdték értelmezni önmagukat. Önértelmezésüknek megfelelően defenzív módon tették ezt, védekezve a hegemon helyzetben lévő „WASP-vezérkultúra” azonosságra irányuló nyomása ellen. E változás szemmel látható kifejeződése volt többek között, hogy az amerikai iskolarendszerben az általános *civilization courses*-t a *minority studies*-zal egészítették ki, majd ez utóbbi fokozatosan kiszorította az előzőt. Az identitás-fogalmiság így módon askriptív-analitikus és politikai szinten egyaránt dinamizálódott. Amint az elején említettük, Gleason ezt a fejleményt az amerikai politikai rendszer következményének és részének tartotta: „Az etnikai és kisebbségi identitások vonzóbbakká váltak, mivel a hagyományos amerikaiság hitelét veszítette.”⁴⁹ Az Egyesült Államok többé-kevésbé homogén és stabil nemzeti „identitása” ideáljának képviselői számára ez a fejlemény problematikus. Mindazonáltal persze azt is meg kell jegyezni, hogy a politikai és szociokulturális változás hívei érvelésükben éppenséggel a felvilágosodás „nyugati” politikai filozófiájára, a társadalmi esélyegyenlőségre és a polgárok jogegyenlőségére hivatkoztak, így ezen ideálok legalábbis részleges megvalósulását a specifikusan „nyugati” perspektívából is pozitívan kell értékelni. Gleason nem vonja kétségbe a személyes- és pol-

⁴⁷ Lásd: Milton M. Gordon: *The Scope of Sociology*. New York–Oxford, 1988. 140–168.; Stephen Steinberg: *The Ethnic Myth. Race, Ethnicity, and Class in America*. Boston–Massachusetts, 1989. 44–74. A kritikusok kifogásolják, hogy az „etnicitásvakság” leépítése a társadalomelemzés szférájában a nemzetgazdasági különbségek marginalizálódásának árán valósult meg.

⁴⁸ Lásd a Supreme Court ítéleteit a Brown vs. Board of Education of Topeka és a Bolling vs. Sharpe ügyekben 1954-ben

⁴⁹ Gleason (1996) i. m. 479.

gárjogok kiterjesztésének létjogosultságát, ugyanakkor inkább ezen fejlődésnek a nemzeti „alapkonszenzusra” nézvést válságszerű jellegét hangsúlyozza: „Az etnicitás [fogalmának] újjáéledése különös figyelmet érdemel a kulturális válság összefüggésében, hiszen talán épp az etnicitás az 1960-as évek legfontosabb öröksége az *identitás* használata terén. Az ügy természetéből adódóan szoros kapcsolat áll fenn egyfelől az *identitás* fogalma, másfelől ama tudatosság között, amely velejárója egy jól megragadható csoporthoz – a többi csoporttól a rassz [race], a vallás, a nemzeti háttér vagy egyéb kulturális megkülönböztető jegy által elkülönülökhöz – való tartozásnak.”⁵⁰

A társadalom- és kultúratudományos identitás-terminológia itt kérdéses genezise szempontjából, összefüggésben a vázolt szociokulturális és politikai átalakulási folyamatokkal, mindenképpen a fogalmi és konceptuális tisztaság csökkenését kell megállapítanunk. Az *identitás*-terminológia különleges alkalmassága arra, hogy etnikai kisebbségi csoportok megfogalmazzák és véghezvigyék politikai szándékaikat, azzal a következménnyel járt, hogy a hatvanas évek óta nem csupán etnikai, hanem más deskriptív vagy askriptív jellemzők által definiált társadalmi csoportok is saját kollektív identitásukra hivatkoznak (például nők, fogyatékosok, melegek, leszbikusok). Az európai szellem- és társadalomtudományokban valamint a politikában ezek az amerikai hatások – a kiváltképp a tudományok terén érvényesülő amerikai kulturális dominancia közvetítésével – némi késéssel, s részben jellemző módon újrafogalmazva érvényesültek. A kultúratudományos igényű kutatások konjunktúráját, amelyekre jellemző többek között az *identitás*-fogalmiság, e fejlemények jellemző kifejeződésének tekinthetjük. További ösztönzője volt e konjunktúrának a két-pólusú világrend 1989-es megszűnése után az Európa bizonyos részein tapasztalható – amúgy a kutatók által szinte egyáltalán nem prognosztizált –, az „etnikai *identitás*” és a territórium egységét célzó „re-etnizálási” politika. Csupán futólagosan utalunk az egykori szovjet-orosz birodalom peremvidékein, valamint az egykori Jugoszláviában lezajlott véres etnikai háborúskodásokra. De a nyugat-európai országokba beáramló bevándorló tömegek és az európai egyesülés folyamata is megette ez ügyben a magáét. Akár kívánatos, akár nem, de az „etnikai” és a „nemzeti” *identitás* ismét az európai politika, valamint a történelem-, társadalom- és kultúratudományi elemzések napirendjén szerepel.

---

⁵⁰ Uo. 478.

Amint azt Gleason meggyőzően kifejti, az identitás-fogalmiság, amely már az ötvenes években, az amerikai kezdetekkor is homályos volt, ezen inflációt okozó konjunktúra révén elvesztette analízisre való alkalmasságának a maradékát is. Ha szinte mindent az „identitás” specifikus formájának lehet tartani, akkor az egész üres szóvirág marad, fogalmi tartalom nélkül. Ezt állapítja meg Gleason is fejtegetései rezüméjében: „Ahogy az identitás mindinkább klisévé vált, jelentése egyre jobban kitágult, ez pedig kedvezett az egyre lazább és felelőtlenebb szóhasználatnak. Ennek az a lehangoló eredménye, hogy az identitásról szóló fejtegetések nagy része nem sokkal több, mint inkohereus gondolatok hangzatos elegye: a történéssz legyen óvatos, ha ennél többet akar kihámozni belőlük.”⁵¹

Gleason eme záró soraihoz csatlakozik egy tizenhét évvel később megjelent tanulmány, amelyik az identitásfogalom mint analitikus fogalom néhány alapvető problémáját tárgyalja, mégpedig a fogalomnak az újabb társadalom- és kultúratudományokban való használatának kritikájából kiindulva. E szöveg a *Beyond „Identity”* címet viseli, 2000-ben jelent meg a *Theory and Society* című folyóiratban, s negyvenhét nyomtatott oldalnyi terjedelmével már majdnem egy kisebbfajta monográfia.⁵² Szerzői Rogers Brubaker szociológus (UCLA) és Frederick Cooper történész (University of Michigan).

Brubaker 1956-ban született, 1991-től a University of California vendégprofesszora Los Angelesben, 1994-től pedig rendes professzora.⁵³ Többek között társadalomelmélettel, emigrációkutatással, az állampolgárság fogalmával és a nacionalizmussal (konkrétan Közép-Európával), valamint a szociológia „klasszikusaival”, Max Weberrel és Pierre Bourdieu-vel foglalkozik, ő az egyik legfontosabb amerikai közvetítője Bourdieu gondolatainak. Brubaker eddig négy monográfiát írt, amelyek közül az egyik, nevezetesen amelyik a német és a francia történelem egymástól különböző állampolgársági koncepcióit tárgyalja, németül is megjelent⁵⁴. A másik három témája a nemzet fogalmának változása

⁵¹ Uo. 480.

⁵² Rogers Brubaker – Frederick Cooper: *Beyond „Identity”. Theory and Society* 29 (2000), 1–47.

⁵³ Brubakerről lásd: <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/> és <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Documents%20for%20Dept%20Website/CV%20for%20Department%20Website.pdf> (2004-03-27)

⁵⁴ Rogers Brubaker: *Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich*. Hamburg, 1994. (Eredeti: 1992). Lásd még: Rogers Brubaker (szerk.): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. Lanham/Md., 1989.

Európában 1989 után,⁵⁵ Max Weber,⁵⁶ illetve az „etnicitás-fogalom”.⁵⁷ Brubaker alapvető elemzése, amelyek az 1989 utáni európai helyzettel, különösen az „új nacionalizmus” és az „identitáspolitika” fenomenjeivel foglalkoznak, s amelyekben kritikával illeti az „identitás” kulcsfogalmának inflálódó használatát az újabb kultúratudományi kutatásokban, nagy figyelmet keltenek az amerikai szociológiában, részben kötelező olvasmányokká váltak. Mostanság, amint az honlapján⁵⁸ olvasható, Kolozsvár környékéről ír tanulmányt, s ez a munkája a problematika példaértékű eseteként bekerült a *Beyond „Identity”*-be is. Megállapítja ugyanis, hogy e térségben, ahol magyarok és románok élnek, domináns az elméleti, igényei szerint a mindennapokat is szabályozó politikai identitáskurzus, amely két különböző népcsoport világos, kategorikus megkülönböztetéséből ered, ám nem felel meg a térség szociokulturális realitásának. Ezt ugyanis a széles körben elterjedt kétnyelvűség, a generációkon átívelő, mindkét irányban zajló asszimilációs folyamat, számos vegyes házasság és – ami véleménye szerint a legfontosabb – a népesség széles köreinek a nemzeti kategorizálás iránti érdektelensége jellemzi. Az identitáskurzus, így Brubaker, nyilvánvalóan egy arra irányuló kísérlet, hogy megkonstruáljanak egy olyan realitást, amely ebben a formában nem, vagy legalábbis még nem létezik.⁵⁹ Az etnikai tudat „konstruálásának” efféle fenomenjei jól ismertek más történelmi összefüggésekből, például a 19. század nemzeti mozgalmainak,⁶⁰ vagy a Habsburg monarchia utolsó évtizedeinek történetéből.⁶¹

⁵⁵ Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. [Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan – Atelier, 2006. Ford. Erdősi Péter.]

⁵⁶ Rogers Brubaker: *The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*. London, 1984.

⁵⁷ Rogers Brubaker: *Ethnicity Without Groups*. Cambridge/Ma., 2004. A kötet az eddig megjelent írásainak gyűjteménye, megtalálható benne a *Beyond „Identity”* is.

⁵⁸ A kötet időközben megjelent: Rogus Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, Liana Grancea: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

⁵⁹ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 27.

⁶⁰ Lásd például: Miroslav Hroch: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographia 24. Prága, 1968.

⁶¹ Lásd például: Werner Sollors (szerk.): *The Invention of Ethnicity*. Oxford, 1991.

Brubaker társszerzője Frederick Cooper történészprofesszor, az Ann Arbor-i University of Michigan Charles Gibson professzorátusáról, fő kutatási területe Afrika története, a rabszolgaság és a gyarmatosítás története, valamint a gyarmatbirodalmak felbomlása.⁶² A két szerző különböző kutatási területe pozitív hatású, főként a történetileg és földrajzilag tág orientáció és a példák összehasonlító perspektívája miatt.

A *Beyond „Identity”* három részre tagolódik: az elsőben az identitás-fogalom szokásos alkalmazásai esnek kritikai vizsgálat alá, a másodikban egy alternatív, differenciált fogalmiságot javasolnak a szerzők, a harmadikban pedig néhány esettanulmányt – köztük a már említett kolozsvári témát – tárgyalnak meg részletesebben. A következőkben az első két részre koncentrálok, s miközben a kritikát nagyon jónak találok, addig az alternatív terminológiára irányuló javaslatokat részben nehezen tudom követni; ez utóbbinak talán az is lehet az egyik oka, hogy az ott használt fogalmakat alighanem nem lehet adekvát módon németre fordítani. „Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy a társadalom- és bölcsészettudományok behódoltak az »identitás« szónak, s ennek intellektuális és politikai szinten egyaránt megvan az ára. Úgy gondoljuk, létezik jobb megoldás. Azt állítjuk, hogy az »identitás« immár túl sok mindent jelent (erős értelmezésben), vagy éppen túl keveset (gyenge értelmezésben), vagy egyáltalán semmit (nyilvánvaló kétértelműsége okán).”⁶³

A szöveg az „Identity” fogalom történetének rövid ismertetésével kezdődik, kifejezetten Philip Gleason fejtegetéseit követve, s csak annyiban megy túl azokon, hogy a nyolcvanas évek második felének és a kilencvenes éveknek a fejleményeit részletesebben tárgyalja. A szerzők arra az aligha meglepő következtetésre jutnak, hogy az identitásfogalom használata régóta inflálódik: „W. J. M. Mackenzie már az 1970-es évek közepén arra a megállapításra jutott, hogy az identitás mint szó »értelmét veszti a túlzott használat során«, Robert Cole pedig megjegyezte, hogy az identitás és az identitásválság fogalma »merő klisévé« vált. De ez még csak a kezdet. Az 1980-as években, mikor a rassz [race], az osztály és a társadalmi

⁶² Frederick Cooper: *Plantation Slavery on the East Coast of Africa*. New Haven/Con., 1977.; Cooper: *From Slaves to Squatters. Plantation Labour and Agriculture in Zanzibar and Coastal Kenya 1890–1925*. New Haven/Con., 1980.; Cooper: *On the African Waterfront. Urban Disorder and the Transformation of Work in Colonial Mombasa*. New Haven/Con., 1987.; Cooper: *Decolonization and African Society. The Labour Question in French and British Africa*. Cambridge, 1996.; Cooper: *Africa Since 1940. The Past of the Present*. Cambridge, 2002.

⁶³ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 1.

nem »szentháromsága« megjelent az irodalomkritikában és a kultúratudományban, a humán tudományok is teljes erővel vitába szálltak. Az »identitásbeszéd« – a tudományos körökön belül és kívül – napjainkban tovább burjánzik. Az »identitás«-válság – vagyis a jelentés túltermelési válsága, melyből elértéktelenedés következik – sem látszik enyhülni.⁶⁴

Miután megállapították, hogy az identitás fogalmát a társadalomtudományi analízis és a politikai retorika egyaránt használja – ami persze a társadalomtudományi terminusok esetében egyáltalán nem rendkívüli –, a szerzők a fogalom különféle explanációs funkcióira térnek rá, s arra az eredményre jutnak, hogy egymással részben összeegyeztethetetlenek. Ezt jelenti az a megállapítás, hogy a fogalomnak a szokásos használatban túlon túl sok jelentése van. Ezután – Gleasonhoz hasonlóan – Brubaker és Cooper is különbséget tesz egy, ahogy nevezik, „erős” eszenciális és egy „gyenge” konstruktivista alkalmazás között. Az identitás „erős” fogalmiságát az alábbiak jellemzik: az identitás olyasvalami, amivel minden individuum rendelkezik, rendelkeznie kellene, vagy éppen keresi, akárcsak minden kollektívum. Ebben az értelemben az identitást el lehet gondolni egy identitás *tudatától* függetlenül, tehát olyasvalami, amit adott esetben „föl kell fedezni” illetve ki kell nyilvánítani. Az identitás erős fölfogása a csoportok erős összetartozását implikálja, valamint a belső és a külső, a mi és az idegen (*we-group vs. they-group*) világos megkülönböztetését. Az identitás efféle erős felfogását néha még használják tudományos elemzésekben, de a társadalom- és kultúratudományos kérdésfelvetésekkel összefüggésben ma a „gyenge” konstruktivista identitásfogalom a domináns, amelynek igényei szerint kerülnie kell az „erős” identitásfogalom problémáját. De a szerzők véleménye szerint, akik itt a Gleason által megadott kereteket elhagyják, a gyenge, konstruktivista identitásfogalom is egy sor (új) problémát vet fel.

„Azt állítjuk, hogy a konstruktivista álláspont, mely az identitás tekintetében ma uralkodó – vagyis az a törekvés, mely a fogalom »puhítására« irányul, valamint az »esszencializmus« vádja alóli felmentésére ama kikötés által, hogy az identitások konstruálódnak, képlekenynek és sokfélenek tekintendők – megfoszt bennünket annak az értelmétől, hogy egyáltalán »identitásokról« beszéljünk. Miatta nincs a kezünkben eszköz ahhoz, hogy napjaink identitáspolitikájának »kemény« dinamikáját és esszencialista állításait vizsgáljuk. A »puha« konstruktivizmus lehetővé

64 Uo. 3.

teszi a vélelmezett »identitások« burjánzását. Miközben ezek elszaporodnak, a fogalom elveszti analitikus erejét. Ha az identitás mindenütt jelen van, akkor nincs sehol.⁶⁵

Az identitás lexikális jelentése (latinul: *identitas*, *idem* = *ugyanaz*) „állandó alakulást” jelez. Ahhoz, hogy azt állíthassuk, valami *változik*, azt kell előfeltételeznünk, hogy ami változik, az valóban *valami*. Ha abból indulunk ki, hogy a nyolcvanéves agg bizonyos értelemben ugyanaz az ember, mint a két éves kisgyermek, aki egykor volt, akkor a személyes *identitást* előfeltételezzük. Hasonló a helyzet a csoportoknál, eltekintve a személyi összetétel változásaitól.⁶⁶ No mármost ha azt, ami tulajdonképpen kategorikusan a maradandót hivatott jelölni a változásban, folyamatszerűnek, változékonynak, képlékenynek stb. nevezzük, akkor végeredményben az a veszély fenyeget, hogy csupán egy üres formulánk marad.

„A konstruktivista szakirodalmat olvasva világosan látható, miért is gyengék az identitás gyenge értelmezései, az viszont nem, hogy ezek mitől identitáskonceptiók egyáltalán. Ez a szakirodalom különféle puha állításokat hangsúlyoz és dolgoz ki az identitás kapcsán – a konstruáltságát, esetlegességét, labilitását, sokféleségét, képlékenységét emeli ki –, de magát az identitást, amelyről ezeket az állításokat megfogalmazza, magától értetődőnek tekinti és csak elvétve fejt ki.”⁶⁷

Ez a konstruktivista identitásfogalom azonban, így Brubaker és Cooper, három szempontból is problematikus: „Az első szempont az, amit mi »klisészerű konstruktivizmusnak« hívunk. A gyenge vagy puha identitáskonceptiókat rutinosan egybecsomagolják a szokványos minőségjelzőkkel, amelyek azt hirdetik, hogy az identitás sokféle, ingatag, változékonny, esetleges, töredékes, konstruált, egyezkedés során létrejövő stb. E minőségjelzők oly megszokottak – és tulajdonképpen kötelezőek – lettek az elmúlt években, hogy az ember gyakorlatilag gépiesen olvassa és írja le őket.

⁶⁵ Uo. 1.

⁶⁶ Az identitás e logikai (vagy numerikus) fogalma mellett, amelyik azt a specifikus viszonyt jelöli, amellyel egy tárgy kizárólag saját maga viszonylatában bír, tehát amivel szükségszerűen semmi más vonatkozásában nem rendelkezik (az identitás mint totális és abszolút azonosság), létezik a relatív (parciális) identitás is, ami a releváns viszonyok azonosságát nevezi meg. ebben az értelemben ugyanazon könyv két példánya ugyan ontológiai értelemben nem ugyanaz a tárgy, egymással mégis azonos. Lásd még: K[uno] L[orenz]: Identität. In: Jürgen Mittelstraß (szerk.): *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie* 2. Stuttgart–Weimar, 1995. 189–192.

⁶⁷ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 19.

Könnyen a tartalmat helyettesítő pusztá jelekké válhatnak, álláspontot jelző gesztusokká, ahelyett, hogy jelentést közvetítő szavak lennének.

Második szempontunk: nem világos, az identitás gyenge koncepciói mitől identitáskonceptiók. Az »identitás«köznapi jelentése nagyon is erős annyiban, hogy legalább valamennyi, időben tartós önazonosságot feltételez, valamit, ami azonos és ugyanaz marad, miközben a többi dolog megváltozik. Mi értelme az »identitás«kifejezés használatának, ha jelentésének ezt a központi részét nyíltan elutasítjuk?

A harmadik és legfontosabb szempontunk pedig az, hogy az identitás gyenge koncepciói túlságosan is gyengének bizonyulhatnak ahhoz, hogy előremutató elméleti munkát végezzünk általuk. A puha identitással operálók, akik azzal foglalatostkodnak, hogy megtisztítsák a fogalmat az elméleti szempontból szalonképtelen »kemény«konnotációitól, és kitartanak amellett, hogy az identitások sokfélék, alakíthatók, képlékenyek stb., olyan végtelenül rugalmas fogalmat varrnak a nyakunkba, amellyel már lehetetlen komoly elemzést végeznünk.⁶⁸

Gyakorta megfigyelhető, hogy az előzetes elméleti fejtegetésekben gyengének nevezett identitásfogalmat a következőkben konkrétan igenis az erős identitásfogalom értelmében használnak. A konstruált, kétértelmű stb. megnevezés mintegy rutinszerűen történik és csak arra a célra szolgál, hogy a szerző elkerülje a megfelelő kritikát. Más szerzők azáltal, hogy a fogalmat idézőjelben, vagy következetesen többes számban használják, implicit maradó fenntartásaikat dokumentálják. „De gyakran azzal szembesülünk, hogy a konstruktivista nyelvezet fura egyveleget alkot az esszencialista érveléssel. Ez nem az intellektuális hanyagságra tartozik, hanem annak a jele, hogy sokan azok közül, akik az identitás ügyét tudományos körökben képviselik, egyidejűleg elemzői és termelői is az identitáspolitikának. Jelzi a feszültséget a tudományos korrektség által megkívánt konstruktivista nyelvezet és a fundacionalista vagy esszencialista, az »identitás«való hivatkozások gyakorlati hatékonysága szempontjából megkívánt üzenet között. Ezt a problémát egy következetesebb konstruktivizmus sem oldaná meg, hisz nem világos, hogy mindazt, amit rutinból sokféleképpen, töredékesnek és képlékenynek szokás tartani, miért kellene egyáltalán az »identitás«fogalmával kifejezni.”⁶⁹

---

⁶⁸ Uo. 11.

⁶⁹ Uo. 6.

Brubaker és Cooper véleménye szerint a társadalom- és kultúra-tudományos magyarázat esetében a problematikus identitásfogalom jobbára elkerülhető, kivéve ott, ahol az erős „identitások” elemzéséről van szó. Itt azonban már nem analitikus kategória, az ilyen esetekben sokkal inkább az lenne a feladat, hogy az erős „identitások” konstrukciójának módját analizálják: az „identitás” fogalma ekkor nem szociokulturális fenomének magyarázására szolgál, hanem a maga részéről mint empirikus fenomén szorul magyarázatra. Más esetekben azonban az identitás-fogalmiság használata általában semmivel nem járul hozzá az analitikus magyarázathoz. A szerzők példaként Craig Calhoun amerikai szociológus egyik tanulmányát említik, aki az 1989-ban a pekingi Tienanmen-téren az államhatalommal életük kockáztatásával szembe szálló kínai diákok motivációját a társadalmi becsület specifikus felfogásával magyarázza, amely a szociokulturális helyzetből kiindulva magát intellektuálisnak tekintette és bizonyos értelemben a nemzeti szintjére emeltetett.⁷⁰ Ez a magyarázat részleteiben meggyőző, de nehéz belátni, hogy Calhoun ebből miért is vezeti le a diákok specifikus kulturális identitását. Az identitás-fogalmiság itt semmivel nem járul hozzá a magyarázathoz, a diákok motivációját a társadalmi becsület említett koncepciója kellőképpen megmagyarázza. Miért kell ide ráadásként bevonni az „identitás” fogalmát?

A *Beyond „Identity”* második részében a szerzők egy alternatív fogalmiság létrehozásán fáradoznak. Mivel az identitásfogalom egyik alapvető problémája a jelentéstúltengésben rejlik, természetesen értelmetlen lenne az „identitást” egy másik fogalommal helyettesíteni, Brubaker és Cooper ehelyett a fogalmak három csomagját javasolják, mindegyiket korlátozott jelentéssel. A differenciált terminológiára irányuló javaslatuk lényegesen kidolgozottabbnak tűnik Niethammerénál, aki az „identitást” egy „mi” – illetve „magunk” – terminológiával javasolja helyettesíteni. A javaslat, amint Wehler nagyon is jogosan kritizálja, nem csak tudományosan nem kielégítő, hanem ideológiailag is rendkívül problematikus.⁷¹ De hogy a a Brubaker és Cooper által javasolt terminológia elegendő-e az „identitás”-probléma megoldására, ugyancsak kérdéses: a tartalmi és konceptuális problémákat a tudományokban nemigen lehet megoldani

⁷⁰ Lásd: Craig Calhoun: *The Problem of Identity in Collective Action*. In: Joan Huber (szerk.): *Macro Micro Linkages in Sociology*. Newbury Park/Cal., 1991. 51–75.

⁷¹ Lásd: Wehler (2003) i. m. 150., 154.

nyelvi szabályozás által. Ugyanakkor az a kérdés is felvetődik, az „identitás” fogalmi sajátosságaihoz miként lehetne más módon közelíteni.

1. *Identification and Categorization* = *identifikálás és kategorizálás*. Brubaker és Copper szerint ezek aktív, folyamatszerű fogalmak, amelyeket igékből vezetünk le, és társadalmi aktusokat neveznek meg bizonyos kontextusokban. Ezzel megemlítik az askriptív aktusok intencionalitását is; tehát hogy valaki *valamivel vagy valakivel* identifikálja magát, vagy ugyanígy identifikálják őt mások. E fogalmiság másik előnye abban rejlik, hogy a figyelem ez esetben a társadalmi aktorra irányul, tehát arra a kérdésre, *ki* rendel valahova (saját elrendelés vagy idegen), miközben a szerzők természetesen elismerik, hogy a saját és az idegen elrendelés között összefüggések állnak fenn. De ez azért az elrendelésnek mégiscsak két különböző formája.

2. *Self-understanding and social location* = *önértelmezés és társadalmi helymeghatározás*. Ezzel a szubjektum önreferenciális definícióját nevezik meg, amely különféle kontextusokban különböző, s még ha szubjektív is, azért az idegen odarendelések befolyásolhatják. A szerzők szerint ennek a fogalmiságnak az az előnye, hogy elkerüli a változás állandóságának szemantikai jelentését, mivel a szubjektív önértelmezés helyzettől és időtől függően változhat anélkül, hogy terminológiai ellentmondás keletkezne. A kulturális és társadalmi önértelmezés akkor is magyarázhatja a cselekvések motívumait, ha nem artikulálódik diszkurzív módon. Brubaker és Cooper ezen a helyen megnevezi a *self-representation* és a *self-identification* fogalmak terminológiai megkülönböztetését, amelyek az önértelmezések diskurzív artikulációjának formáit hivatottak jelölni.

3. *Commonality, Connectedness, Groupness* = *azonosság, kötődés, összetartozás-érzés* (ez utóbbi német fogalom szerepel [*Zusammengehörigkeitsgefühl*] szerepel a *Beyond „Identity”*-ben, innen ered a fordítása, *Max Weberre hivatkozva*). Brubaker és Cooper véleménye szerint e fogalmisággal lehetővé válik az egy csoporttal való identifikálódás különféle formáinak a megkülönböztetése, nevezetesen egyrészt egy erős, kizárólagosan a csoporthoz tartozásé, másrészt egy inkább laza, gyengébb összetartozás-érzés. Ezenkívül terminológiaiilag különbséget lehet tenni egyrészt a csoporthoz tartozást engedélyező kategorikus azonosságok, másrészt az odatartozás szubjektív érzése között; olyan alapvető különbségek ezek, amelyek a – Brubaker és Cooper megfogalmazásában – „az identitás nagy

konceptuális olvasztótégelye” (*great conceptual melting-pot of identity*)⁷² alkalmazásával elvesznének.

„Hogy a hivatalos kategorizálások mennyire alakítják az önértelmezéseket, hogy az államok vagy a politikai vállalkozók által meghatározott, a népeiségre vetített kategóriák mennyire illenek rá a valós »csoportokra« – ezek olyan nyitott kérdések, amelyekre csak empirikus úton kereshetünk választ. Az »identitás« nyelvezete sokkal inkább akadályozza, mint elősegíti, hogy feltegyük e kérdéseket, mivel összemossa azt, amit el kellene különíteni: a külső kategorizálást és az önértelmezést, az objektív azonosságot [commonality] és a szubjektív összetartozás-érzést [groupness].”⁷³ Tehát terminológiailag meg kell különböztetni egyrészt a külső odarendeléseket a szubjektív önértelmezéstől, másrészt az objektív azonosságokat a szubjektív összetartozás-érzéstől, miközben a szerzők természetesen elismerik, hogy e különböző szintek között vannak összefüggések. De az összefüggések megléte semmiképpen sem jelenti azt, hogy ugyanarról a fenoménról lenne szó. Ezeket a fundamentális különbségeket fedi el az „identitás” átfogó fogalma, ami többek között ezért is alkalmatlan analitikus terminusnak.

„Jobban járnánk, ha egy differenciáltabb analitikus nyelvezetet használnánk, ahelyett, hogy elvegyítjük a rasszon [race], valláson, etnicitáson stb. alapuló önértelmezéseket az »identitás« nagy konceptuális olvasztótégelyében. A mindenre ráhúzott »identitás« helyett nagyobb hasznát látnánk az olyan fogalmaknak, mint az azonosság [commonality], a kötődés [connectedness], az összetartozás-érzés [groupness]. Az »azonosság« valamilyen közös jellemzőn való osztózást jelöl, a »kötődés« az embereket egymással összekapcsoló relacionális kötelékeket. Önmagában sem az azonosság, sem a kötődés nem hoz létre »összetartozás-érzést«, vagyis egy jól megragadható, körülhatárolt, szolidáris csoporthoz való tartozás érzetét. Az azonosság és a kötődés együttvéve azonban már képes lehet erre.”⁷⁴

A kérdésnek, hogy a Brubaker és Cooper által javasolt nyelvi szabályozás mennyiben lenne valóban alkalmas annak a problémának a megoldására, hogy a kultúratudományi „identitáskonceptciók” mint empirikusan üres helyek terminológiai-konceptuális „föltölírása” elkerülhető legyen, itt nyitva kell maradnia. Eltekintve attól, hogy az ilyen jellegű terminológiát nehezen lehet „elrendelés útján” bevezetni, csakis a próba,

⁷² Brubaker – Cooper (2000) i. m. 20.

⁷³ Uo. 27.

⁷⁴ Uo. 20.

vagyis az empirikus-analitikus vizsgálatok keretein belül elvégzett bizonyítás igazolhatja az efféle terminológia alkalmasságát. Mindenesetre a Beyond „Identity” harmadik része, amelyben a szerzők az általuk javasolt fogalmi eszköztárral elemeznek egyes példaértékű eseteket, legalábbis részben igazolni látszik terminológiájuk alkalmasságát.

Aki beszél, így a meglehetősen banális előfeltétel, nem kerülheti el, hogy fogalmakat használjon. Nem kevésbé banális az az elvi felismerés, hogy a fogalmak csalókévak lehetnek és saját életet élhetnek, hogy alkalmanként többet takarnak el, mint amennyit felfednek. A semmiképpen sem banális fölismerést, hogy ez miként érvényes nagymértékben a jelenleg mindenütt jelenlévő identitásfogalomra, Brubaker és Cooper mintaszerűen mutatta be a *Beyond „Identity”*-ben.⁷⁵

Fordította: Mesés Péter (német szövegrészek)
és Erdősi Péter (angol szövegrészek).

---

⁷⁵ E szöveg utolsó harmada a Szarajevóban 2003-ban megtartott *Identitások és modernitás Közép-Európában* c. workshopon elhangzott előadáson alapul. Köszönettel tartozom Andreas Priberskynek (Bécs), aki felhívta a figyelmemet Brubaker és Cooper szövegére, és Bernd Weilernek (Friedrichshafen), aki kritikusan átnézte a kéziratot és kiegészítő utalásokkal élt az amerikai társadalomtudományok elméletörténetének tárgykörében.